

2. Poznawcze aspekty badań nad społecznością informacyjną

Lesław H. Haber

2.1. Społeczeństwo informacyjne – zarys problematyki badań

Z aktualnie przeprowadzonych badań wynika, że co szósty student I roku podstawowe informacje o możliwości studiowania otrzymywał za pomocą witryny internetowej AGH. W ten sposób Internet, jako nowe medium stosowane w polityce rekrutacyjnej kandydatów na studentów, wyprzedził wielokrotnie tradycyjne źródła informacji, takie jak: akcje promocyjne AGH prowadzone przez pracowników uczelni wśród młodzieży ostatnich klas licealnych, ogłoszenia prasowe czy zamawiane audycje radiowe.

Podany przykład pozwala na sformułowanie dwojakiego rodzaju wniosków. Wniosek węższego zasięgu o wyraźnym utylitarnym charakterze dotyczy traktowania Internetu jako nowego instrumentu medialnego – uczelnianej e-promocji w pozyskiwaniu przyszłych kandydatów na studentów wśród ogólnopolskich młodzieżowych użytkowników sieci. W ten sposób 16% studentów I roku uczelnia pozyskała jedynie za pomocą stałej witryny internetowej, której koszt opracowania z pewnością był o wiele niższy niż akcje promocyjne prowadzone przez pracowników AGH lub za pośrednictwem prasy czy radia. Aspekt utylitarny wynika stąd, że niższe koszty nowych rozwiązań medialnych powodują o wiele większe efekty w stosunku do dotychczasowych, tradycyjnych metod pozyskiwania kandydatów na studentów.

Kolejny wniosek ma charakter szerszej generalizacji i w oparciu o przytoczony przykład wskazuje na inicjowanie procesów kształtowania się polskiego społeczeństwa informacyjnego, którego podstawę organizującą stanowi umiejętność i zakres wykorzystania technologii informacyjnej, w tym Internetu, dla różnego typu aktywności ludzkiej: zawodowej, edukacyjnej, informacyjnej czy rozrywkowej. Tym samym można założyć, że grupą inicjującą ten typ społeczeństwa mogą być internauci – studenci I roku, którzy za pomocą nowych, interaktywnych technologii informacyjnych, takich jak e-mail, strony WWW, nie opuszczając swojego komputera, mogli podjąć decyzje i zrealizować je. W tym wypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem o charakterze socjocentrycznym, w którym Internet występuje nie tylko jako środek przekazu, ale jednocześnie jako środek łączności interaktywnej – „lepiszcze” dotychczasowych lub

nowo powstałych grup społecznych, poprzez pozyskiwanie nowych członków o wspólnych zainteresowaniach, normach postępowania czy wzorach zachowania, np. stałe odtworzenie społeczności studenckich poprzez nabór kandydatów.

Przedstawione wnioski zarówno o charakterze utylitarnym, jak i socjocentrycznym wskazują, że innowacyjne technologie informacyjne, w tym Internet, wprowadzają nowe relacje cywilizacyjno-kulturowe w dotychczasowym funkcjonowaniu organizacji, instytucji, jak również tworzą przesłanki dla kształtowania się nowych struktur społecznych nazywanych umownie „społeczeństwem informacyjnym”.

Z heurystycznego punktu widzenia sformułowanie tezy o inicjowaniu się społeczeństwa informacyjnego rodzi następujące kwestie badawcze:

- Jakie siły i mechanizmy wpływają na transformacje struktur społecznych (innymi słowy chodzi o określenie podłoża i genezy kształtowania się społeczeństwa informacyjnego)?
- Jaka jest struktura społeczeństwa informacyjnego? Czy można ją charakteryzować w kategoriach homogennych, czy heterogennych? Jakie występują w tym zakresie relacje między mikrospołecznościami, których wielość może w znaczący sposób determinować procesy jakościowej ewolucji lub zmiany społecznej zachodzących w globalnych strukturach społecznych?
- Jaki wpływ będzie miał kształt i charakter społeczeństwa informacyjnego na relacje wewnętrzne i zewnętrzne, tzn. zarówno między członkami tej samej społeczności, jak i w stosunku do społeczności innego typu? Jest to jednocześnie problem oceny znaczenia zakładanych i rzeczywistych, jawnych i ukrytych, pozytywnych i negatywnych funkcji realizowanych w ramach społeczeństwa informacyjnego i ich skutków cywilizacyjnych i kulturowych.
- Czy można empirycznie wyodrębnić przesłanki wskazujące na tworzenie się mikrospołeczności informacyjnej w oparciu o znajomość zakresu działania i wykorzystania technologii informacyjnych, w tym Internetu poprzez identyfikowanie możliwości i barier w dalszym rozwoju?

Każda z przedstawionych kwestii może stanowić podmiot doniosłych wielotomowych analiz naukowych. Jednak ze względu na ograniczony charakter opracowania trzy kolejne kwestie zostaną jedynie zasygnalizowane, natomiast przeważająca część analizy zostanie poświęcona czwartej kwestii związanej z aktualnie przeprowadzanymi badaniami sondażowymi.

2.2. Podłoże i geneza kształtowania się społeczeństwa informacyjnego

Modernizacyjny charakter schyłku XX wieku przyniósł wiele zmian transformacyjnych w różnych sferach życia i działaniach człowieka i społeczeństw – poczynając od systemów politycznych, gospodarczych, poprzez technologie, na działaniach

kulturowych i społecznych kończąc. Determinantami tych zmian są: demokratyzacja i liberalizacja życia politycznego, postępujące w skali świata procesy globalizacji, traktowanie wiedzy jako niewyczerpywalnego zasobu oraz niebywały rozwój technologii teleinformatycznych. Na tym tle powstaje szczególne zainteresowanie zarówno wśród polityków, publicystów, jak i naukowców nowymi trendami w dalszym rozwoju społeczeństw, w polityce, ekonomii, technice, kulturze itp. Na określenie efektu tych nowych przeobrażeń coraz częściej używa się pojęcia „społeczeństwo informacyjne”.

Ze względu na wielość uwarunkowań brak jest jednolitych wykładni koncepcyjnych dotyczących semantycznego określenia pojęcia „społeczeństwo informacyjne”. W oparciu o dotychczasową analizę teoretyczną genezę tego pojęcia można odnosić do czterech znaczeń: ideologicznych, ewolucyjnych, technologicznych i poznawczych.

W znaczeniu ideologicznym społeczeństwo informacyjne określane jest w kategoriach długofalowych celów polityki państwa związanych z radykalnymi transformacjami ekonomicznymi i społecznymi. Państwo w przebudowie systemu gospodarczego widzi nowe szanse rozwoju i ekspansji. Typowym przykładem może być Japonia, która w latach 60. przyjęła program przekształcenia systemu gospodarczego i zakładała powstanie w 2000 roku japońskiego społeczeństwa informacyjnego. Podobna sytuacja była we Francji (Goban-Klas 1999: 286; Goban-Klas, Sienkiewicz 1999: 33–35).

Znaczenie ewolucyjne nawiązuje do koncepcji Alvina Tofflera, który rozwój gospodarczy i społeczny świata widział w kolejnych „falach”. Pierwszą falą był rozwój rolnictwa, drugą – przemysłu, a trzecią, która nadchodzi, rozwój wiedzy i komunikacji społecznej. Określonym „falom” odpowiadają charakterystyczne typy społeczeństw: rolnicze, industrialne i informacyjne (Toffler A., Toffler H. 1997: 91–92). Można stwierdzić, że ewolucja społeczna dotyczy przejścia od techniki przesyłania atomów, czyli rozwoju transportu, do przesyłania bitów, czyli teleinformatyki.

Znaczenie technologiczne związane jest z korelowaniem rozwoju gospodarczego i społecznego z gwałtownym rozwojem technologii informacyjnej. Poprzez wykorzystanie w różnych konfiguracjach technicznych połączenia telefonu – telewizora – komputera otrzymuje się takie rozwiązania, jak systemy sieciowe typu: ArpaNet, Wideotex, Teletext, Minitel, Internet. Szczególnego znaczenia nabierają sieci multimedialno-integrujące poprzez oddziaływanie na kilka typów informacji, jak: Video – Audio – Data. Zakłada się, że technologie teleinformatyczne w sposób naturalny będą przekształcały dotychczasowe systemy pracy, zatrudnienia, sposoby sprawowania władzy, edukacji i oświaty, gospodarowania, wprowadzając nowe wzory kulturowe i cywilizacyjne charakterystyczne dla przyszłych społeczeństw informacyjnych (Tadeusiewicz 2000a: 39–46; Sienkiewicz 1996: 34–36; Lubacz, Galar 1999: 55–78).

Znaczenie poznawcze odnosi się do rozwoju teorii socjologicznych dużego, średniego i małego zasięgu związanych z poszukiwaniem analitycznego paradygmatu istoty i sensu kształtowania się społeczeństwa informacyjnego. Na tym tle rysują się dwa poglądy.

Pierwszy pogląd reprezentują zwolennicy traktowania społeczeństwa informacyjnego jako ukształtowanej, odrębnej struktury społecznej, będącej konsekwencją ewolucji społeczeństwa postindustrialnego. Do przedstawicieli tego nurtu należy zaliczyć m.in. Francuzów: A. Minca, S. Nore, Amerykanów: W. Dizarda, M. Castellsa.

Reprezentanci drugiego nurtu uważają, że przekształcenia nie dotyczą całej struktury społecznej, lecz poszczególnych jego segmentów, stąd są zwolennikami traktowania dokonujących się przeobrażeń w kategoriach zmiany społecznej. W tym znaczeniu technologie teleinformacyjne traktuje się jako jeden z wielu czynników mających wpływ na częściowe zmiany w całościowym funkcjonowaniu struktury społecznej, nie wpływających w jakiś szczególny sposób na jej jakościowe przekształcenia. Zmianami w obrębie struktury społecznej najczęściej objęte są jej elity: polityczne, gospodarze, intelektualne itp. Poza wpływem oddziaływania technik teleinformacyjnych mogą się znaleźć duże zbiorowości, grupy społeczne. Może to być wynikiem: ograniczonego dostępu do wykształcenia młodych mieszkańców wsi czy małych miasteczek, postępującej pauperyzacji, braku umiejętności w posługiwaniu się technologią teleinformatyczną. Czynniki te charakteryzują większą część międzynarodowej społeczności, w tym również mieszkańców Polski (Huntington 1997: 80; Fukuyama 2000: 108).

Dokonany przegląd koncepcji wskazuje na wielość czynników, które w przyszłości będą generować transformacje w kierunku kształtowania się nowych struktur charakterystycznych dla społeczeństwa informacyjnego.

Kamieniami milowymi w transformacjach strukturalnych stanowiących genezę kształtowania się społeczeństwa informacyjnego będą niżej wymienione czynniki.

- Procesy globalizacji związane z ponadnarodowym przepływem nowych odkryć cywilizacyjnych, modeli gospodarowania i zarządzania, wzorów kulturowych.
- Ewolucja systemów sprawowania władzy w kierunku liberalnego demokratyzmu, w którym państwo w znaczący sposób poszerza sferę swobód i praw obywatela i człowieka.
- Przedsiębiorczość i innowacyjność w zbiorowych i indywidualnych działaniach społecznych, w których zdolności hubrystyczne, akty transgresji i chęć rywalizacji wspomagane są posiadaną wiedzą, która staje się nową kategorią rynkową wzmacniającą przewagę konkurencyjną, podobnie jak pieniądź, ziemia czy środki produkcji.
- „Westernizacja” życia zawodowego i społecznego związana z dominującą rolą języka angielskiego w międzynarodowym systemie komunikowania, połączona z ekspansją amerykańskich wzorów cywilizacyjnych i kulturowych, szczególnie widocznych w obsłudze nowych mediów elektronicznych i ich oprogramowaniu, jak również w rozrywce, czego przykładem są piosenki, filmy czy lansowanie modelu amerykańskiego stylu życia.
- Rewolucja teleinformatyczna wprowadzająca epokę internetową, w której multimedia elektroniczne stają się podstawowym narzędziem pracy, informacji, edukacji, rozrywki, ale również manipulacji.

- Kształtowanie się gospodarki „nowej ekonomii”, m.in. wirtualnych firm opartych na wykorzystaniu systemów sieciowych, w tym Internetu, w prowadzonej działalności gospodarczej typu: e-commerce, business-to-business itp. Charakterystyczną cechą firm nowej ekonomii jest stałe zmniejszanie kosztów pracy, zwiększanie wydajności, obniżanie cen i uwzględnianie indywidualnych preferencji konsumentów. Są to wyraźne atuty konkurencyjne w stosunku do przemysłów i działalności gospodarczej opartej na zasadach „starej ekonomii”.
- Historyczna zmiana charakteru dotychczas wykonywanej pracy, która kolejny raz ewoluje. Od **pracy osiadłej**, charakterystycznej dla społeczeństwa rolniczego, poprzez **pracę zorganizowaną i zinstytucjonalizowaną** cechującą społeczeństwa industrialne, po **pracę zunifikowaną** stanowiącą podstawę kształtowania się społeczeństwa informacyjnego. Termin „praca zunifikowana” określa możliwości posługiwania się przez pracowników identycznymi narzędziami pracy z identycznym oprogramowaniem, np. komputerem, Internetem itp., bez względu na szerokość geograficzną, system polityczno-gospodarczy, dział gospodarki narodowej, formy działalności gospodarczej i zawodowej, prace zespołowe czy indywidualne.

Wybrane przykłady kamieni milowych będących rzeczywistymi artefaktami, wskazują na prawdopodobieństwo określenia XXI wieku jako okresu przechodzenia ludzkości od systemu zmiany społecznej do wykształconych struktur społeczeństwa informacyjnego jako dalszego continuum ewolucyjnego rozwoju ludzkości. Tendencje te znajdują m.in. potwierdzenie w lawinowym wzroście liczby internautów: z 14 milionów w 1994 roku do ponad 700 milionów osób w roku 2000.

2.3. Struktura społeczeństwa informacyjnego

Analizując strukturę społeczeństwa informacyjnego, należy rozważyć dwie kwestie:

- pierwsza dotyczy systemu-podmiotu organizacyjnego, tj. struktury i jej desygnatów-parametrów;
- druga związana jest z określeniem segmentów tej struktury, ich wielkości i wzajemnej współzależności.

W pierwszym wypadku istotne jest odniesienie się do sposobów definiowania społeczeństwa informacyjnego i wykazania podstawowych desygnatów stanowiących o jego specyfice w stosunku do innych pojęć.

Termin „społeczeństwo informacyjne” nie ma jednolitej wykładni interpretacyjnej. W literaturze przedmiotu oraz w publicystyce popularno-naukowej spotyka się takie pojęcia, jak: społeczeństwo informatyczne, społeczeństwo wiedzy, społeczeństwo ery internetowej, społeczeństwo sieciowe, społeczeństwo medialne itp. Niemniej,

większość autorów posługuje się określeniem „społeczeństwo informacyjne” uważając, że wskazuje ono na znaczącą rolę systemów informacji i komunikacji występujących w obrębie danego społeczeństwa i stanowiących o jego specyfice w stosunku do innych typów społeczeństw (Tadeusiewicz 2000b: 1–8; Goban-Klas, Sienkiewicz 1999: 42–49; Lubacz 1999: 5–10).

Poniżej wymieniono charakterystyczne desygnaty tego pojęcia.

- Społeczeństwo posiada rozwinięte środki do wytwarzania, przetwarzania, przekazywania informacji i komunikacji.
- Zdecydowana większość społeczeństwa posiada umiejętności w zakresie posługiwania się i wykorzystywania technologii informacyjnych, które stanowią podstawę zatrudnienia i utrzymania.
- Praktyczne wykorzystanie technologii informacyjnej ma znaczący wpływ na kształtowanie się poziomu dochodu narodowego danego państwa.
- Zakres stosowanych technologii informacyjnych stanowi wskaźnik rozwoju cywilizacyjnego i kulturowego związanego ze zmianami w dotychczasowych systemach aksjologicznych i społecznych wzorach zachowań.

Zaprezentowane charakterystyczne desygnaty pojęcia „społeczność informacyjna” mogą stanowić podstawy dla **parametrycznego określenia** wskaźników, które w sposób empiryczny pozwolą ocenić, na jakim poziomie wykorzystania technologii informacyjnych znajduje się dane społeczeństwo, zbiorowość, grupa.

Za propozycje empirycznych indyktorów można uznać:

- określenie liczby sprzętu teleinformacyjnego, w tym komputerów, przypadającego na obywatela danego państwa;
- określenie procentu ludności umiejacej się posługiwać technikami teleinformacyjnymi – komputerem, Internetem, w stosunku do ogółu obywateli danego państwa;
- określenie procentowego udziału sektora przemysłu i usług teleinformacyjnych w stosunku do innych rodzajów usług i działów gospodarki narodowej w wytworzonym produkcie globalnym i dochodzie narodowym danego państwa;
- określenie liczbowych proporcji zatrudnienia ludności w sektorze usług i przemyśle teleinformacyjnym w stosunku do ogółu zatrudnionych, jak również dokonanie procentowej oceny zmian w społecznych preferencjach w zakresie korzystania z tradycyjnych form rozrywki, takich jak: kino, teatr, czytelnictwo, przedstawienia widowiskowe, w stosunku do ich elektroniczno-medialnych odpowiedników.

Analiza empiryczna pozwala na zagregowanie społeczeństw, zbiorowości, grup z punktu widzenia ich zaawansowania w wykorzystaniu technologii teleinformacyjnych, jak również pozwala na uchwycenie dynamik zmian w wydzielonych przedziałach czasowych.

Tabela 2.1

Charakterystyczne parametry trzech typów społeczeństw

Parametry oceny	Spółeczeństwo rolnicze. Ok. 6 tys. lat p.n.e.	Spółeczeństwo industrialne. Połowa XVIII w.	Spółeczeństwo informacyjne. Druga połowa XX w.
bogactwo	ziemia	kapitał	wiedza
produkt podstawowy	żywność	wyroby przemysłowe	informacja, dane
praca	obok domu	daleko od domu	w domu, telepraca
transport	rzeka, droga	kolej, autostrada	infostrada
energia	ludzka, zwierzęca	węgiel, para, benzyna	elektryczność jądrowa
skala działania	lokalna	regionalna	globalna
rozrywka	obrzędowa, ludowa	masowa	domowa, interakcyjna
tajemnica	religijna	polityczna	handlowa
oświata	mistrz	szkoła	komputer, telenauczanie

Źródło: Goban-Klas, Sienkiewicz 1999, s. 45, tab. 2.3 i własne uzupełnienia.

Przykładem wyraźnego różnicowania się parametrów wskazujących na specyfikę danego typu społeczeństwa jest tabela 2.1.

Przedstawiona w tabeli specyfikacja trzech charakterystycznych typów społeczeństw wskazuje na ich jakościową odmienność i to się wydaje oczywiste. Natomiast zastanowić musi tempo zmian związanych z ich jakościową ewolucją, która odpowiada dynamice zmian związanych z rewolucją techniczną i cywilizacyjną. Społeczeństwo rolnicze kształtowało się i trwało kilka tysięcy lat, społeczeństwo industrialne około 250 lat. Powstaje zatem pytanie: jeżeli tempo zmian technologicznych będzie się utrzymywało na aktualnym poziomie, ile lat będzie trwało zainicjowane w drugiej połowie XX w. społeczeństwo informacyjne i jaki będzie kolejny typ społeczeństwa?

W kwestii możliwości segmentacji struktury społeczeństwa informacyjnego pomocne będzie odwołanie się do socjologicznych paradygmatów teorii grup społecznych, sieci społecznych i procesów masowego komunikowania się. W teorii grup społecznych szczególne znaczenie będzie posiadała koncepcja T. Abela (1977: 214) zwracająca uwagę na kryteria wydzielenia grup społecznych, wymieniająca m.in. rolę i znaczenia trwałego systemu interakcji zachodzącego między członkami grupy. W teorii procesów komunikowania warta podkreślenia jest koncepcja A.M. Cohena, dotycząca zmian, jakie występują w systemach komunikacji i przepływie informacji w momencie, kiedy grupy zmieniają struktury z bardzo restryktywnej na mniej restryktywną. Zwłaszcza gdy przejście dokonuje się od struktur scentralizowanych ku zdecentralizowanym, wówczas zakres wolności w przepływie komunikacji i informacji ma tenden-

cje wzrastające, powodując zwiększanie się stopnia niezależności jednostkowej i grupowej (Szmataka 1989: 305). Teoria Cohena została wzmocniona w latach 90. postmodernistyczną koncepcją sieci społecznych F. Fukuyamy. Uzależnia ona dalsze funkcjonowanie organizacji, instytucji, grup od sposobu rozwiązania powiązań sieciowych występujących w ich obrębie, czyli takich form ładu społecznego, które nie są produktem władz centralnych, lecz pojawiają się w efekcie interakcji – komunikacji jednostek funkcjonujących w systemach zdecentralizowanych (Fukuyama 2000: 183–188). Zjawisko to można zaobserwować na przykładzie Internetu, który poprzez rozległy system sieci umożliwia tworzenie się nowych niehierarchicznych organizacji, struktur społecznych opartych na dobrowolnej akceptacji i nieograniczonym zasięgu oddziaływania.

W oparciu o wcześniej analizowane definicyjne parametry empiryczne, jak również podstawowe założenia socjologicznych paradygmatów badawczych wydzielono następujące składniki segmentacji struktury społeczeństwa informacyjnego:

- mikrospołeczność informacyjna,
- społeczeństwo informacyjne,
- globalne społeczeństwo informacyjne.

Mikrospołeczność informacyjna, określana również jako: małe społeczności informacyjne, mikrostruktury informacyjne, minispołeczności informacyjne, są to niewielkie zbiory społeczne, których granice liczebności określa miejsce lokalizacji – firma, organizacja, instytucja, osiedle, dzielnica, wieś, miasto, region itp. Występuje możliwość ich identyfikacji jako członków grup, organizacji, pracowników firm-instytucji, społeczności lokalnej. Spełniane role i pozycje to: uczniowie, studenci, podwładni-przełożeni, członkowie-aktywiści, mieszkańcy. Charakterystyczne współzależności mogą przebiegać w płaszczyznach wertykalno-hierarchicznych oraz horyzontalno-równorzędnych. Trwałość występujących interakcji społecznych, w tym informacyjnych, uzależniona jest od służbowych procedur i dobrowolnych wyborów. Występujące więzi informacyjne mogą mieć charakter instytucjonalny z racji wykonywanych zawodów, jak również osobisty, wynikający z własnych preferencji. Mikrospołeczności cechują się swoistą spoistością uzależnioną od stopnia atrakcyjności, dużym podobieństwem w zakresie wyznawanych poglądów, wartości, realizowanych wzorów kulturowych, czym zakreślają granice swojej odrębności w stosunku do innych mini-społeczności. Empirycznie w mikrospołecznościach można zweryfikować: liczbę sprzętu teleinformacyjnego przypadającego na jej członka, określenie procentu członków umiejących się posługiwać technikami teleinformacyjnymi, liczbowe proporcje zatrudnienia w sektorze usług i przemysłu w stosunku do ogółu członków. Wskaźniki te pozwalają ocenić poziom i wielkość danej mikrospołeczności informacyjnej.

Społeczeństwo informacyjne składa się z wielości mikrospołeczności informacyjnych, których stopień homogeniczności lub heterogeniczności rzutuje na mniejszą lub większą jednorodność danego społeczeństwa. Społeczeństwo to występuje w znacznym rozproszeniu tak przestrzennym, jak i społecznym, co znacznie ogranicza

możliwości identyfikacyjne jego członków. Bardzo często utożsamiane jest z narodem, dużymi grupami etnicznymi, wspólnotami ponadnarodowymi. Stąd granice terytorialne społeczeństwa informacyjnego mogą być określone obszarem danego państwa, chociaż może w tym zakresie również występować przekraczanie granic terytoriów. Zwiększa się zakres anonimowości w społecznych kontaktach, a tym samym wyzwala się sfera autokreacji. Wytworzone więzi społeczne w większym stopniu opierają się na symbolice wyznaczającej ciągłość i tradycje danej społeczności. W empirycznym pomiarze natężenia rangi użytkowania i przetwarzania technologii informacyjnej w danym społeczeństwie uczestniczą wszystkie wcześniej wyspecyfikowane parametry definicyjne, w tym również udział procentowy sektora przemysłu i usług teleinformatycznych w wytworzonym produkcie globalnym i dochodzie narodowym.

Globalne społeczeństwo informacyjne swoim zasięgiem obejmuje wielość społeczeństw informacyjnych znajdujących się na podobnym poziomie rangowania stopnia wykorzystania technologii informacyjnej w oparciu o wydzielone empirycznie parametry definicyjne. Tym samym globalne społeczeństwo informacyjne jest społeczeństwem wielonarodowym, wielorasowym, wieloetnicznym, wielokulturowym, wieloorganizacyjnym, znajdującym się na podobnym poziomie rozwoju cywilizacyjnego, który wyznaczony jest możliwościami wykorzystania, przetworzenia i przechowywania informacji, jak również podobnym poziomem zaawansowania w rozwoju technologii informacyjnych. Charakterystyczną cechą jest wykorzystanie nieograniczonych przestrzeni wirtualnych dla infolinii i infostrad przekraczających granice terytoriów i przestrzeni państw narodowych społeczeństw informacyjnych. Istotę globalnego społeczeństwa informacyjnego trafnie ilustruje przykład dotyczący opracowania przez zakłady Forda projektu nowego samochodu, Forda Mondeo (Barber 1997: 34–35):

Chcąc zyskać czas i miliony dolarów Ford zjednoczył zarządy swoich europejskich, północnoamerykańskich i azjatyckich biur projektowych w jedną międzynarodową sieć, używając w tym celu potężnych stacji opartych na technologii Silicon Graphic INC i posługujących się oprogramowaniem sieciowym Ethernet. Firma znalazła się pod jednym „elektronicznym dachem” z centrum w Dearborne w stanie Michigan. Inne główne węzły tej sieci znajdują się w Dunton w Anglii, w Kolonii, Turynie, Valencii (w Kalifornii), Hiroszynie i Melbourne. Łąca satelitarne, podmorskie kable i linie naziemne wydzierżawiono od przedsiębiorstw telekomunikacyjnych (...) wprowadza to nas w świat informacji i komunikacji, gdzie tradycyjne państwa narodowe niewiele mogą kontrolować i czują się coraz bardziej niewygodnie.

Określając desygnaty definicyjne społeczeństwa informacyjnego, wydzielono jednocześnie empiryczne parametry pomiaru natężenia i rangi w zakresie stopnia zaawansowania i rozwoju danego społeczeństwa. Empiryczna penetracja badanego obszaru społeczeństwa i możliwości rangowania pozwoliły na segmentację struktury i wydzielenie jej zróżnicowanych odmian, takich jak: mikrospołeczność informacyjna, społeczeństwo informacyjne i globalne społeczeństwo informacyjne. Każda z wydzielonych odmian ma swoją specyfikę socjologiczno-cywilizacyjną i może być oddzielnym pod-

miotem analizy. Ale również mogą tworzyć pewną ewolucyjną całość, która umożliwi analizowanie społecznej dynamiki wielości zjawisk zarówno o charakterze funkcjonalnym, jak i dysfunkcyjnym, pozytywnym i negatywnym w stosunku do założonych ideacyjnych celów budowania globalnego społeczeństwa informacyjnego.

2.4. Funkcje i dysfunkcje społeczeństwa informacyjnego

W projektowaniu powstawania i kształtowania się społeczeństwa informacyjnego w pierwszym rzędzie zakładano, że o jego inicjacji będzie decydował stopień rozwoju technologii informacyjnej – teleinformatyki jako nowego systemu produkcyjno-wytwórczego. Jednocześnie w oparciu o rozwój nowych technologii projektowano cele – kierunki – funkcje nowo powstającego społeczeństwa informacyjnego. W opracowaniu scenariusza przyszłego rozwoju uczestniczyli zarówno politycy, naukowcy, publicyści jak i pisarze science fiction.

Wśród znaczących dokumentów programujących przyszłe społeczeństwo i jego funkcje można m.in. wymienić:

- opracowany przez premiera Japonii Y. Masudę w 1972 r. kompleksowy plan przeobrażenia społeczeństwa japońskiego pod wpływem dynamicznego rozwoju sektora informacyjnego i teleinformatycznego;
- raport o kierunkach rozwoju Francji, opracowany w 1978 przez socjologów, w którym przedstawiono propozycje przechodzenia do społeczeństwa informacyjnego;
- przygotowanie w 1994 r. przez Unię Europejską Raportu Bengemanna, w którym wyraźnie wskazano na korzyści, jakie może odnieść to społeczeństwo, które będzie pionierem w kształtowaniu idei społeczeństwa informacyjnego;
- propozycję zrealizowania idei superstrady informacyjnej przedstawioną w 1994 r. przez ówczesnego wiceprezydenta USA – Alę Gore’a;
- decyzje o pilotażowym wprowadzeniu nowych technologii informacyjnych podjęte w 1995 roku przez szczyt państw grupy G-7;
- zalecenia I Kongresu Informatyki Polskiej odbytego w 1994 roku, wskazujące na konieczność określenia i przyjęcia nowej strategii w rozwoju kraju ze szczególnym uwzględnieniem roli i znaczenia teleinformatyki jako podstawowego czynnika gospodarczego, kulturowego i społecznego jego rozwoju;
- opracowany przez Komitet Badań Naukowych w 2000 r. raport *Cele i kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce*, który zawiera zarówno diagnozę w siedmiu wybranych działach, jak i program przyszłych kierunków zmian, które muszą wystąpić z punktu widzenia bliskiego przystąpienia Polski do Unii Europejskiej;
- przygotowanie w 2000 r. przez JM Rektora AGH prof. zw. dr. hab. inż. Ryszarda Tadeusiewicza pionierskich programów wieloletnich – interdyscyplinarnych badań dotyczących formowania się w Polsce zrębów społeczeństwa informacyjnego; propozycje te były prezentowane przedstawicielom najwyższych władz w kraju, w tym również przewodniczącemu KBN prof. dr. hab. inż. Andrzejowi Wiszniewskiemu.

W przedstawionych dokumentach w większości wypadków prezentuje się pozytywne cele i funkcje wynikające z zastosowania proponowanych rozwiązań. Głównie określa się rolę teleinformatyki, w tym znaczenie Internetu jako wielozadaniowego medium mającego zastosowanie w wielu funkcjach z punktu widzenia potrzeb gospodarki i społeczeństwa, zaliczając do nich: telepracę, teleedukację, teleinformację i telerozrywkę.

Pozytywny obraz zmian i związane z nim funkcje społeczeństw informacyjnych przedstawiane są zbyt jednostronnie. Należy nadmienić, że każde nowe działanie modernizacyjne czy innowacyjne ma swoje określone skutki społeczne, gospodarcze, ekologiczne czy kulturowe.

Z pewnością pozytywną funkcją Internetu w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego będzie jego rola w globalizacji procesów edukacyjnych, udostępnianiu każdemu mieszkańcowi globu wiedzy naukowej pochodzącej z renomowanych ośrodków badawczych świata. Wprowadzanie interaktywnych kontaktów typu student – nauczyciel akademicki wpływa na nową jakość procesów dydaktycznych. Do funkcji pozytywnych należy zaliczyć nową jakość pracy i znaczenie w jej kształtowaniu wiedzy i potencjału intelektualnego. Telepraca wprowadza nowe formy aktywności twórczej, inspiruje nowe zawody, zwiększa ilość czasu wolnego, wprowadza kulturowe zmiany w dotychczasowym stylu życia. Teleinformacja zwiększa zakres swobód i wolności w dostępie do różnych źródeł informacji w środowisku pracy, społeczności lokalnej czy światowych serwisów informacyjnych. Następuje zmiana relacji służbowych z hierarchicznych na możliwości bezpośrednich kontaktów podwładnego z przedstawicielem top managementu za pomocą poczty elektronicznej (np. e-mail), wprowadzając demokratyzację przedsiębiorstw. Amerykanie do swoich niepodważalnych praw, które gwarantuje państwo, związanych z życiem i wolnością, obecnie proponują również włączyć prawo do posiadania własnego komputera. Niewątpliwie teleinformatyka będzie wyzwalała nowe formy zachowań gospodarczych w tzw. wirtualnych firmach typu: e-commerce, e-marketplace, business-to-business, e-banking, w cyberprzedsiębiorstwach, elektronicznych supermarketach czy internetowych usługach. Podane przykłady świadczą, że modelowe pozytywne funkcje społeczeństwa informacyjnego w rzeczywistości społecznej są już realizowane i mogą stanowić o odrębności tego społeczeństwa w stosunku do wcześniejszych typów.

Aktualne światowe doświadczenia w zakresie wprowadzania idei społeczeństwa informacyjnego wskazują, że obok zakładanych funkcji pozytywnych występują również zjawiska dysfunkcjonalne o wyraźnie negatywnym charakterze dotyczące zarówno dużych zbiorowości, grup społecznych, jak i indywidualnych ludzi. Tymi zagrożeniami w skali makro mogą być nowe formy stratyfikacji społecznej (Martin, Schuman 2000: 18–31). O ile w przeszłości o pozycji i prestiżu decydowało miejsce urodzenia, w późniejszym okresie kapitał, do niedawna przynależność partyjna, to obecnie tym kryterium może być umiejętność posługiwania się i wykorzystania technik teleinformatycznych oraz dostęp do nich. Zjawisko to w ramach procesów globalizacji może mieć znacznie szerszy wydźwięk, ponieważ stratyfikacja może dotyczyć nie tylko

wewnętrznych struktur społecznych danego państwa, ale całych społeczeństw objętych tym procesem (Levinson 1999: 60). Może to być szczególnie groźne dla państw regionalnych – peryferyjnych, które nie wprowadziły odpowiednio wcześniej działań wyprzedzających w zakresie przygotowania infrastruktury teleinformatycznej. Dotyczyć to może Polski XXI w. Kolejny problem to możliwość wystąpienia konfliktów społecznych na tle wzrastającego bezrobocia wynikającego z redukcji zatrudnienia w starych, tradycyjnych branżach surowcowych i stosunkowo ograniczonego zapotrzebowania na tych pracowników w firmach „nowej ekonomii”. B.R. Barber (1997: 35–36) zjawisko to określa jako zapotrzebowanie na wirtualnego pracownika – w pełni zaprogramowanego robotnika „który ma pracować 24 godziny na dobę, bez jedzenia, przy minimalnych nakładach na konserwację”. Związane jest to z nowymi formułami zatrudnienia wg Paretońskiego wzoru 20 : 80, co oznacza, że 20% zatrudnionych jest w stanie zapewnić rozwój gospodarczy w stosunku do 80% bezproduktywnych pracowników. Podobnie, ale bardziej szczegółowo sytuację tę ujmuje Ch. Handy, który swoim wzorem 1/2 : 2 : 3 wskazuje, że postęp techniczny wymaga redukcji połowy dotychczas zatrudnionych pracowników, którzy będą otrzymywali podwójne wynagrodzenie pod warunkiem trzykrotnego wzrostu wydajności pracy (Hesselbein *et al.* 1998: 414–415).

Guru socjologii, Amerykanin R.K. Merton, analizując zjawiska i procesy, stara się określić ich funkcje, wydzielając jawne i ukryte. Otóż Francuzi zwracają uwagę, że nowe media, w tym Internet, obok funkcji jawnych, takich jak: praca, edukacja, informacja, rozrywka, mogą realizować funkcje ukryte, którymi są możliwości telemanipulacji. Funkcje te mogą być wykorzystywane przez różne grupy interesu mające dostęp do środków medialnych. Za ich pomocą mogą realizować swe partykularne interesy poprzez oddziaływanie na świadomość danej zbiorowości, tworząc pożądaną, zaprogramowaną homogeną matrycę zachowań społecznych eliminującą indywidualizm. G. Ritzer (1999: 35) zjawisko to określa mianem „macdonaldyzacji społeczeństwa”.

McDonald’s manipuluje klientami – aby zachowywali się zgodnie z życzeniem kierownictwa, mianowicie jedli szybko i opuszczali lokal... Daleko posuniętej manipulacji poddawani są pracownicy (...) wykonują oni kilka podstawowych czynności, ale dokładnie tak jak ich nauczono. Ponadto McDonald’s manipuluje pracownikami, grożąc, że ich zastąpi, a w końcu faktycznie zastępuje technologią nie wymagającą udziału człowieka.

W skali mikrospołecznej funkcje negatywne mogą dotyczyć podejmowania działań przestępczych, takich jak: hakerstwo, szerzenie pornografii nieletnich, głoszenie rasizmu, pochwała terroryzmu, działań sekt itp. S. Lem (2000: 166), bardzo sceptycznie ustosunkowany do Internetu, podkreśla szczególnie groźne zjawisko, jakim jest

(...) przyrodzona człowiekowi skłonność do oszustw i nieuczciwości, która za pomocą sieci może się silnie rozwijać. Nie ma żadnych zakazów więc można kłamać.

Również groźnym zjawiskiem jest występowanie uzależnień na tle interaktywności Internetu (Cwalina 2001: 29–42). W USA dla tej grupy pojawiło się specjalne określenie „screen generation” – pokolenie ekranowe. Charakterystyczne cechy tej grupy to: logika gier komputerowych, ograniczona zdolność koncentracji, trudności w na-

wiązywaniu bezpośrednich kontaktów. Zjawisko to zaczyna występować również w Polsce. W warszawskim Centrum Odwykowym aktualnie leczy się około 2000 osób w różnych przedziałach wieku – uzależnionych od komputera, graczy wirtualnych, internautów. Katastroficzenie, ale jednocześnie jak przestroga, brzmią słowa F. Fukuyamy (2000: 23–24)

Spółeczeństwo, które pragnie nieograniczonych możliwości w dziedzinie innowacji technologicznej i w sferze postępowania człowieka, z czasem dostrzega konsekwencje hasła «wszystko możliwe»: wzrost przestępczości, rozbite rodziny, rodziców którzy nie są w stanie wywiązywać się ze swoich obowiązków wobec dzieci, sąsiadów uchylających się od wzajemnej odpowiedzialności i obywateli odsuwających się od życia publicznego.

Można stwierdzić, że badania w skali świata nad funkcjonalnością i dysfunkcjonalnością technologii teleinformacyjnej w budowaniu społeczeństwa informacyjnego znajdują się w fazie dokumentującej skutki, stąd wiele nie zidentyfikowanych zjawisk zarówno o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym czeka na swoją dalszą empiryczną aplikację.

2.5. Mikrospołeczność informacyjna na przykładzie Studenckiego Miasteczka Internetowego AGH

Inicjowanie społeczeństwa informacyjnego może przebiegać bez „wielkich wstrząsów” Fukuyamy, w sposób skokowy, ewolucyjny, żywiołowy z „wielkim wstrząsem” czy eksperymentalny. Regułą społeczną wynikającą z historycznego doświadczenia jest, że w większości wypadków zmiany modernizacyjne dokonują się w sposób żywiołowy – rewolucyjny lub ewolucyjny związany z naturalnym rozwojem społecznym, cywilizacyjnym, kulturowym, którego efektem są jakościowe transformacje struktury społecznej. We współczesnym budowaniu społeczeństwa informacyjnego przyjęto m.in. metodę dekretowania zmian społecznych, np. w Japonii czy Francji, oraz metodę naturalnego – ewolucyjnego rozwoju pod wpływem postępu w zakresie technologii teleinformacyjnych, np. Stany Zjednoczone, większość państw Europy Zachodniej.

W wielu przypadkach ostateczne decyzje elit politycznych, gospodarczych były poprzedzone eksperymentami z tego zakresu. Polegały one na wydzielaniu osobnych – małych habitatów, których mieszkańcy, traktowani jako mikrospołeczność, stanowili podmiot wszechstronnych badań naukowych związanych z analizą ich funkcjonowania, współżycia społecznego, zmian kulturowych i cywilizacyjnych na tle wprowadzania nowych multimedialnych technologii teleinformacyjnych, w tym Internetu. Tak było w przypadku kalifornijskiej Krzemowej Doliny, japońskich miast objętych programem Teletopia, w których wprowadzono multimedialną infrastrukturę komunikacyjną, malezyjskiego miasta Cyberjaya zbudowanego w dżungli, jak również amerykańskiego miasta Blacksburg, gdzie do Internetu podłączono wszystkich mieszkańców miasta i podjęto monitorowanie ich zachowań.

Z pewnością wyniki eksperymentu mogą wskazać zarówno na szanse, jak i zagrożenia, zjawiska pozytywne i negatywne związane z funkcjonowaniem mikrospołeczności informacyjnej. Ich indeksacja może stanowić podstawy dla opracowania programu prognozowanych zmian, które będą dotyczyć szerszych struktur, typu społeczeństwa danego państwa, poprzez możliwości intencjonalnego wzmacniania efektów pozytywnych.

Prawdopodobnie podobne zasady przyświecały JM Rektorowi AGH R. Tadeusiewiczowi, który w 1997 roku podjął decyzję o przeprowadzeniu pierwszego w Polsce eksperymentu internetowego, którego założenia zostały przedstawione w artykule *Model małej społeczności informacyjnej w Akademii Górniczo-Hutniczej* (Tadeusiewicz 2000c: 28–33). Celem eksperymentu była i jest próba dokonania diagnozy i prognozy zjawisk i procesów związanych z przechodzeniem do społeczeństwa informacyjnego na podstawie wydzielonych i kontrolowanych grup określanych jako mikrospołeczność informacyjna, tworzona przez studenckie grupy internetowe.

Wyposażenie materialne naturalnego „laboratorium badawczego” to: osiemnaście dużych akademików, cztery hotele asystenckie, dwa kluby, kilkanaście sklepów oraz odpowiednia infrastruktura teleinformatyczna. W początkowej fazie inicjowania eksperymentu założono, że jego uczestnikami będą wybrane instytucje administracyjne i usługowe znajdujące się na uczelni (m.in. dziekanaty, kwestura, biblioteka, „centrum karier”, dział współpracy z zagranicą itp.). Do eksperymentu włączono wiele dodatkowych firm i sklepów działających na terenie samej uczelni oraz na terenie należącego do uczelni miasteczka studenckiego. Wszystkie te obiekty zostały **połączone szybkimi liniami światłowodowymi, a połączenia internetowe zostały doprowadzone wszędzie, do każdego pokoju studenckiego**. Użytkownicy otrzymali adresy IP, a ponieważ zdecydowana większość z nich miała własne komputery, **intensywna praca w sieci rozpoczęła się niemal natychmiast. Tak został zainicjowany pierwszy w Polsce eksperyment internetowy** (Tadeusiewicz 2000c: 29).

Głównym celem eksperymentu było wspomaganie procesu edukacyjnego studentów mediami teleinformatycznymi, w tym Internetem, oraz umożliwienie nabycia umiejętności w zakresie jego obsługi oraz zbierania i przetwarzania teleinformacji edukacyjnych.

Wtórny cel, ale o podstawowym znaczeniu, było zbadanie na wybranej próbie studentów – mikrospołeczności informacyjnej, występujących zjawisk i prawidłowości społecznych i psychologicznych, jakie mogą towarzyszyć polskiemu społeczeństwu w dobie masowego dostępu do technologii teleinformatycznych warunkujących powstanie społeczeństwa informacyjnego.

Zdaniem Rektora, w 2000 roku eksperyment przekroczył na swój sposób „masę krytyczną” i zaczął żyć własnym życiem. Tym samym została stworzona inspiracja do podjęcia szerokich interdyscyplinarnych badań nad społecznymi, kulturowymi i cywilizacyjnymi skutkami wprowadzanych zmian teletechnologicznych związanych z funkcjonowaniem wykrystalizowanego przedmiotu badań – mikrospołeczności informacyjnej – studentów Miasteczka Internetowego AGH.

Określenie „mikrospołeczność informacyjna” w przypadku badanych studentów ma swoje teoretyczne i empiryczne uzasadnienie. Bowiem we wcześniej przeprowadzonej analizie strukturalnej wykazano, że o klasyfikacji decydują wydzielone desygnaty definicyjne wraz z odpowiadającymi im parametrami empirycznymi, takimi jak: posiadanie sprzętu multimedialnego, umiejętność obsługi, przetwarzanie i rozwijanie możliwości z jego korzystania.

Wskaźniki te w stosunku do badanej zbiorowości studentów kształtowały się następująco:

- umiejętność obsługi komputera deklaruje ok. 90% respondentów,
- stale korzysta z Internetu od 65% do 83% badanych,
- zainteresowanie podnoszeniem jakości usług internetowych nawet kosztem ponoszenia własnych nakładów finansowych potwierdza około 50% ankietowanych,
- proponowanie dalszego rozwoju teleusług poprzez sieci ogólnodostępnych „kiosków” internetowych zgłasza około 75% studentów.

Wysokie wskaźniki umiejętności, akceptacji oraz propozycji doskonalenia usług internetowych wskazują, że w świetle wydzielonych parametrów empirycznych badana zbiorowość w sferze deklaratywnej, odpowiada definicyjnym założeniom pojęcia „mikrospołeczność informacyjna” i w sposób merytorycznie uzasadniony może stanowić podstawową kategorię analityczną w dalszym postępowaniu badawczym. Interdyscyplinarne badania sondażowe nad społecznymi skutkami wprowadzanych zmian teleinformatycznych przeprowadzono na przełomie 2000–2001 r.

Problematyka badań ogniskowała się wokół niżej wymienionych zagadnień.

- Aspekt psychologiczny – Internet jako determinanta zachowań osobowych. Czy możliwe jest opracowanie psychologicznego modelu „osobowości informacyjnej” (A. Augustynek).
- Aspekt socjologiczny – czynniki integrujące i dezintegrujące badane studenckie grupy internetowe. Czy możliwe jest opracowanie socjologicznego modelu „grupy informacyjnej” (Ł. Kaprańska, A. Maksymowicz).
- Aspekt filozoficzno-socjologiczny – ocena możliwości wykorzystania Internetu w procesie pracy przez społeczność akademicką, w tym studentów, nauczycieli akademickich i pracowników. Stosunek do tradycyjnego i sieciowego modelu pracy w AGH (I. Fiut).
- Aspekt pedagogiczny – edukacyjno-dydaktyczne znaczenie Internetu w kształtowaniu nowych, interaktywnych form kształcenia. Dalsze doskonalenie jakości kształcenia w AGH (J. Feiner).
- Aspekt politologiczny – ocena roli Internetu w inicjowaniu procedur demokracji bezpośredniej w działalności uczelni. Możliwości wpływania przez studentów na ogólnouczelniane procesy decyzyjne (L. Porębski).
- Teoria i praktyka kształtowania się społeczeństwa informacyjnego na przykładzie mikrospołeczności informacyjnej. Możliwości i bariery w rozwoju studenckiego społeczeństwa informacyjnego (L.H. Haber).

Można mniemać, że otrzymane rezultaty badawcze mające charakter wstępnego pilotażu sondażowego, będą stanowiły podstawę do dalszych wieloletnich badań. Proponowany harmonogram obejmujący lata 2002–2005 pozwoliłby na obserwację dynamiki zjawiska z jego eksplikacyjno-prognostycznymi tendencjami. Stanowiłyby one ewentualną podstawę do formułowania wniosków o charakterze szerszych generalizacji dotyczących kształtowania się przyszłego polskiego społeczeństwa informacyjnego stanowiącego zbiór – ciąg połączonych wielu mikrospołeczności informacyjnych.

2.6. Metody i techniki badań

Podjęte badania o charakterze wieloetapowym można podzielić na cztery etapy.

- I Etap: 2000–2001** – przeprowadzenie badań sondażowych stanowiących podstawę dla oceny zasięgu badanego zjawiska i jego parametrycznych uwarunkowań. Główne techniki badań to: analiza dokumentacji, ankiety, wybrane testy psychologiczne.
- II Etap: 2001–2002** – powtórne przeprowadzenie badań w stosunku do celowo wybranych grup – stanowiących grupy kontrolne studentów należących do mini-społeczności informacyjnej oraz studentów nie mieszkających w miasteczku studenckim z dostępem do Internetu. Zakładane techniki badań to: ankiety, wywiady, możliwości podjęcia obserwacji typu case-study, testy psychologiczne.
- III Etap: 2003–2005** – w okresie tym winna zostać uchwycona dynamika dokonujących się transformacji z możliwościami prognozowania charakterystycznych tendencji wraz z podjęciem wnioskowania o zasięgu szerszych generalizacji na temat perspektyw w kształtowaniu się polskiego społeczeństwa informacyjnego. W tym przypadku proponuje się zastosowanie metody badań panelowych, których podstawę stanowiłyby zindeksowane wskaźniki ilościowe uchwycone w I i II etapie badań.
- IV Etap: 2005 i dalsze lata** – proponuje się, ażeby prowadzone badania przybrały charakter stałego monitorowania uwarunkowań sytuacyjnych, osobowych i parametrycznych towarzyszących wykształcaniu się nowej struktury społeczeństwa informacyjnego poprzez obserwację badawczą kolejnych roczników AGH. Jako nową formę badań można potraktować podjęcie analizy co do dalszych losów aktualnie badanych studentów (I–III rok, 2001r.) w okresie po 2006 roku, kiedy będą absolwentami uczelni. Istotna kwestia badawcza tego okresu będzie dotyczyła problemu, na ile inżynierowie – absolwenci AGH, podejmując swoją działalność zawodową na różnorodnych stanowiskach, w różnych działach gospodarki w kraju i za granicą, stają się promotorami lub aktywnymi uczestnikami nowego społeczeństwa informacyjnego. Wynikające stąd wnioski mogą stanowić podstawę do oceny roli Akademii Górniczo-Hutniczej jako pionierskiej uczelni, która jako pierwsza w kraju przygotowywała swoich absolwentów do funkcjonowania na nowych rynkach pracy gospodarki zdominowanej przez firmy „nowej ekonomii”, stanowiących o obliczu społeczeństwa nowego typu – społeczeństwa informacyjnego.

Charakteryzując przyjęte metody i techniki w I etapie badań należy odnieść się do głównej metody i jej empirycznych implikacji. Jako stałe postępowanie badawcze, niezależnie od etapu badań, przyjęto **metodę badań terenowych** charakterystyczną dla nauk z zakresu antropologii kulturowej, w tym również wielu nauk społecznych. Stosowanie tej metody poprzez monograficzne odniesienia pozwala na korelowanie teorii zjawiska – modelu przebiegu z jego praktycznymi egzemplifikacjami – „społecznymi artefaktami”, w postaci zdarzeń, procesów, faktów występujących w badanej rzeczywistości społecznej. Metoda ta może być wspierana dodatkowym postępowaniem badawczym w postaci sondażowego rozpoznania zjawisk, jak również badaniami właściwymi pozwalającymi na uchwycenie stałych i specyficznych tendencji towarzyszących stale obserwowanemu zjawisku. Jako technikami wspomagającymi przyjętą metodę posłużono się analizą dokumentacji, ankietami, testami.

Dokumentację służbową wykorzystano dla oceny stopnia komputeryzacji uczelni i sposobów wykorzystania technik sieciowych w procesach administracyjnych i dydaktycznych uczelni. Dokumentacją posłużono się również w wyborze grup studenckich do prowadzonych badań i nadzorowania ich przebiegu.

Sporządzono trzy rodzaje ankiet:

- 1) Ankietę dla studentów I roku*,
- 2) Ankietę dla studentów III roku**,
- 3) Ankietę „Społeczeństwo informacyjne”.

Ad 1) Celem ankiety skierowanej do tej grupy studentów było poznanie umiejętności w zakresie obsługi i wykorzystania technik sieciowych – komputera, Internetu, jak również dotychczas posiadanych doświadczeń wynikających z oddziaływania środowiska przeduczelnianego: rodziców, szkoły, znajomych itp. Grupę tę można określić jako podstawową jednostkę badawczą, ponieważ będzie ona stanowiła podmiot dalszych obserwacji związanych z oceną roli AGH w kształtowaniu zrębów społeczności informacyjnej.

Ad 2) Ankieta dotyczy grup, które od trzech lat znajduje się w zasięgu oddziaływania systemów sieciowych w tym Internetu. Mimo że pytania umieszczone w Ankiecie nr 1 i Ankiecie nr 2 celowo są bardzo podobne, uważa się, że poglądy wyrażone przez studentów III roku będą uprawomocnione dla oceny faktycznego wykorzystania i oddziaływania Internetu w procesach dydaktycznych, informacyjnych, rozrywkowych – jego roli na uczelni. Jednocześnie, poprzez odpowiedni zestaw pytań, od tej grupy oczekuje się wyartykułowania poglądów na temat silnych i słabych stron Internetu, jak również określenia możliwości w je-

---

* W skrócie: Ankieta nr 1.

** W skrócie: Ankieta nr 2.

go dalszym rozwoju. Prawdziwość wypowiedzi ankietowanych, w wypadku studentów I i III roku, weryfikowana była odpowiednim zestawem pytań kontrolnych (co najmniej dwa pytania w ankiecie), których ocena wiarygodności oscylowała w granicach 0,6–0,8 w stosunku do modelowego współczynnika prawdziwości 1,0.

Ad 3) Ankieta ta skierowana była do nauczycieli akademickich i pracowników różnych jednostek organizacyjnych AGH. Celem ankiety było przetestowanie hipotez badawczych dotyczących: uczestnictwa społeczności AGH w procesie informatyzacji poprzez prace organizacyjne, naukowo-badawcze i edukacyjne; oceny możliwości dyskutowania zdobytych doświadczeń wynikających ze stosunkowo dużego nasycenia obiektów uczelni technologiami teleinformatycznymi; badano jak doświadczenia w pracy z Internetem wpływają na postawy ludzi wobec nowych mediów elektronicznych; czy będą oni skłonni w dalszym ciągu uczestniczyć w promowaniu animacji technik sieciowych na uczelni.

Dodatkową techniką był **test psychologiczny** – Inwentarz Osobowości H. Eysencka. Test ten (posiadający polskie normy) jest powszechnie używany na świecie, sprawdzony i zdiagnozowany. Pozwala określić kilka cech osobowości badanych, takich jak: introwersja – ekstrawersja, neurotyzm, typ temperamentny. Posługując się tym testem chciano zweryfikować kilka hipotez: stwierdzającą, że cechy osobowości są jedną z determinant sposobu korzystania z Internetu; uzależniającą zakres korzystania z Internetu od indywidualnych cech osobowych, w tym typ temperamentu, możliwości zaistnienia nałogu itp.

Zebrany materiał badawczy – wypełnione ankiety – został poddany selekcji pod względem poprawności i wiarygodności udzielonych odpowiedzi. W sumie uzyskano 860 poprawnie wypełnionych ankiet studentów I roku, co stanowi prawie 20% ogólnej populacji wszystkich studentów tego rocznika; 536 poprawnie wypełnionych ankiet studentów z III roku, co stanowi około 17% ogółu studentów III roku, oraz 365 ankiet pracowników AGH. W sumie przebadano techniką ankietową, w tym również testową, 1761 osób.

Wyniki ankiet poddano **analizie statystycznej** z punktu widzenia współzależności korelacyjnej wydzielonych zmiennych zależnych i niezależnych. Do zmiennych zależnych zaliczono wskaźnikowe odpowiedzi, do zmiennych niezależnych – cechy demograficzne, takie jak: płeć, wydział, miejsce ukończenia szkoły średniej, obecne miejsce zamieszkania w Krakowie. Poszukując związków korelacyjnych, posłużono się testem χ -kwadrat mierzącym istotność związku oraz jego natężenie. Dodatkowo zastosowano miernik zbieżności cech C-Pearsona, którego wartości zawarte w przedziale 0,5–0,9 wskazują na istotne zależności między analizowanymi cechami jakościowymi (Blalock 1975: 241–260). Ogółem otrzymano 164 tabulogramy dotyczące Ankiet nr 1 i 126 tabulogramów z Ankiet nr 2. Daje to wynik 290 tabulogramów, które zostały przeznaczone do dalszej analizy jakościowej stanowiącej główną zawartość empirycznej części opracowania niniejszego raportu.

2.7. Charakterystyka przebiegu badań oraz analizowanej populacji

W pierwszym etapie badań (2000–2001) zakładano, że głównym ich podmiotem będą studenci, którzy mieszkają w akademikach AGH z podłączoną siecią internetową, których przestrzenne zlokalizowanie umownie określono jako „**Studenckie Miasteczko Internetowe AGH**”. Był to wyraźnie **celowy dobór próby badawczej** związany ze wszystkimi **konsekwencjami braku reprezentatywności w stosunku do ogółu cech demograficznych studentów AGH**. Wynikało to z faktu założonego celu na tym etapie badań, polegającego głównie na rozpoznaniu zbiorowości internautów, określeniu ich parametrów, odrębności, możliwości integracji, systemów komunikacji itp. Należy podkreślić, że dobór próby badawczej uzależniony był **tylko od miejsca zamieszkania** i zlokalizowania w nim studentów pochodzących z różnych wydziałów. Innymi słowy, zmienna niezależna – miejsce zamieszkania – **wprowadziła przypadkowość doboru próby ze względu na takie cechy, jak płeć i wydział**. Dlatego w części analitycznej wnioskowań, które będą odnoszone do opinii studentów konkretnych wydziałów, nie należy traktować jako możliwości generalizowania wniosków w stosunku do całego wydziału.

Podkreśla się, że przeprowadzone badania i otrzymane wyniki do tego nie upoważniają. Dotyczą one obrazu społecznego tylko wydzielonej grupy – mieszkańców akademików z podłączonym Internetem, traktowanych jako mikrosocjalność informacyjna – i to głównie w stosunku do niej odnoszą się opinie, oceny, wnioski, postulaty itp.

Badania terenowe prowadzone były w okresie październik – grudzień 2000 r. Polegały na opracowaniu narzędzi badawczych, zlokalizowaniu akademików z podłączonym Internetem, a następnie mieszkających w nich studentów I i III roku. Studenci I roku byli i będą traktowani jako **grupa kontrolna** z punktu widzenia wpływu uczelni na rozwój zainteresowań technologiami informacyjnymi, umiejętności w zakresie ich obsługi poprzez zdobywanie, przetwarzanie i gromadzenie informacji. Grupa ta jest przewidziana do uczestnictwa w badaniach wieloletnich i traktowana jako grupa odniesienia. Wypowiedzi studentów III roku stanowiły element dynamizujący ocenę roli multimediiów, w tym Internetu, w odniesieniu do opinii studentów I roku.

W oparciu o uzyskane dane założono, że proponowana populacja badanych studentów I roku będzie wynosiła 1358 osób, a populacja studentów III roku – 861 osób. W sumie założono, że badaniami zostanie objętych 2219 studentów.

Brak możliwości przeprowadzenia badań audytoryjnych, co wiązało się z trudnościami w zakresie zgromadzenia wybranych respondentów w jednym miejscu w celu wypełnienia ankiet, zmusił organizatorów do zmiany koncepcji przeprowadzenia badań. Wybrano metodę trudniejszą i bardziej pracochłonną, mianowicie przyjęto w postępowaniu badawczym zastosowanie technik ankiety pocztowej, która ograniczała możliwość kontrolowania przebiegu badań oraz nie gwarantowała zwrotu wypełnionych ankiet. W metodyce badań społecznych uważa się, że w wypadku ankiety

pocztowej zwrotu 20% wypełnionych ankiet należy uznać za dobry wynik i wyrażone w nich opinie można potraktować jako reprezentatywne dla pierwotnie planowanej populacji badawczej.

Przyjęto następujące techniki postępowania:

- na tydzień przed rozpoczęciem badań podjęto akcję informacyjną dotyczącą celów, charakteru i terminów prowadzonych badań; posłużono się ulotkami, audycjami w studenckim radiowęźle oraz nadawanymi informacjami;
- w każdym akademiku ankieterzy sporządzili listę pokoi, w których zamieszkiwali studenci I i III roku;
- w oparciu o listę ankieterzy odwiedzali każdy pokój, wręczając mieszkańcom kwestionariusze ankiet, zachęcali do ich wypełnienia, a następnie informowali, że po upływie około 1 godziny będą odbierali wypełnione ankiety;
- na liście zaznaczono pokoje, których mieszkańcy byli obecni, odbierali kwestionariusze i oddawali wypełnione ankiety; pokoje, których mieszkańcy byli aktualnie nieobecni, były niekiedy wielokrotnie odwiedzane w celu uzyskania materiału badawczego.

Drugim sposobem zbierania wypełnionych ankiet była następująca technika:

- od kierowników akademików uzyskano listę mieszkańców z I i III roku AGH;
- proszono portierów o rozdanie ankiet wszystkim mieszkańcom z listy (było to odnotowane na liście);
- studenci oddawali wypełnione ankiety portierom, co także było zaznaczone na liście; tym samym można było kontrolować, kto oddał ankietę.

Należy zaznaczyć, że uczestnictwo w badaniach było dobrowolne – student samodzielnie podejmował decyzję o wypełnieniu ankiety i jej zwrocie. Stosunek pracowników administracyjnych i studentów do podjętych badań był w zdecydowanej większości pozytywny. Dotyczyło to zwłaszcza studentów I roku, w nieco mniejszym stopniu – studentów III roku.

W wyniku stałego monitorowania badań i ponawiania apeli o zwrot wypełnionych ankiet otrzymano i zakwalifikowano do dalszej analizy 880 ankiet pochodzących od studentów I roku, co stanowi 62% próby zrealizowanej w stosunku do zaplanowanej, oraz 531 ankiet pochodzących od studentów III roku, co z kolei stanowi 61% próby zrealizowanej w stosunku do zaplanowanej.

Utrzymanie wskaźnika zwrotu wypełnionych ankiet na poziomie powyżej 60% w warunkach techniki ankiety pocztowej należy uznać za duże osiągnięcie badawcze będące efektem znaczącego zaangażowania zespołu badawczego.

Wielkość wskaźnika zwrotów uprawomocnia do podjęcia dalszych działań analitycznych nad uzyskanym materiałem i pozwala na formułowanie wynikających z nich ocen i wniosków, które mogą mieć zastosowanie w stosunku do całej populacji badanych studentów.

Na poziomie badań sondażowych o wyraźnie pilotażowym charakterze starano się maksymalnie ograniczyć występowanie w ankiecie pytań dotyczących danych demograficznych, uważając, że na tym etapie badań najważniejsze będą zmienne zależne

związane z bezpośrednimi odczuciami, poglądami, opiniami badanych studentów. Dlatego analizę struktury demograficznej badanych respondentów z I i III roku ograniczono do trzech cech: płci, wydziału, miejsca zamieszkania w Krakowie. Dodatkową cechą w przypadku studentów I roku było pytanie o miejsce ukończenia szkoły średniej.

Rozkład powyższych cech w badanej populacji prezentują tabele 2.2–2.5.

Tabela 2.2

Płeć badanych studentów

Płeć \ Studenci	I rok		III rok	
	N	%	N	%
Kobieta	332	37,0	184	34,6
Mężczyzna	548	63,0	347	65,4
Ogółem	880	100,0	531	100,0

Można założyć, że przedstawiona struktura płci badanych jest reprezentatywna dla wyższych uczelni typu technicznego, gdyż na większości z nich studiuje więcej mężczyzn niż kobiet. Ten stereotyp również się powtarza w stosunku do badanej populacji, w której zarówno wśród studentów I, jak i III roku dominującą część stanowią mężczyźni. Można tylko stwierdzić, że rozkład procentowy kobiet i mężczyzn będących studentami I i III roku zachowuje standardy proporcjonalności: kobiety na I roku – 37,0%, kobiety na III roku – 34,6%; mężczyźni na I roku – 63,0%, mężczyźni na III roku – 65,4%. Wskazuje to na równowagę wydziałowych grup w obrębie badanej populacji – stąd uogólnienia mogą dotyczyć wszystkich mężczyzn i wszystkich kobiet znajdujących się w jej obrębie.

Tabela 2.3

Miejsce ukończenia szkoły średniej przez badanych studentów I roku

Lp.	Szkoła średnia \ Studenci	I rok	
		N	%
1	Kraków	38	4,3
2	Duże miasto (ponad 300 tys. mieszk.)	45	5,1
3	Średnie miasto (od 101 tys. do 300 tys. mieszk.)	139	15,8
4	Miasto (od 21 tys. do 100 tys. mieszk.)	424	48,2
5	Małe miasto (do 20 tys. mieszk.)	190	21,6
6	Wieś	44	5,0
	Ogółem	880	100,0

Wyniki zawarte w tabeli 2.3 wskazują, że na AGH studiuje głównie młodzież z miast do 100 tys. mieszkańców, w tym również średnich i małych miejscowości. W sumie stanowią oni około 70% badanych studentów pochodzących z I roku. Zmiana – miejsce ukończenia szkoły średniej – jest o tyle ważna, że wskazuje, skąd rekrutują się przyszli studenci AGH. Wskazuje to na miejsce zdobywania doświadczeń w kontaktach z technologią informacyjną, w tym z komputerem i Internetem, jak również pokazuje ich poziom umiejętności w stosunku do grup studentów pochodzących z dużych miast, w tym z Krakowa.

Tabela 2.4
Struktura wydziałowa badanych studentów*

Lp.	Wydziały	I rok		III rok	
		N	%	N	%
1	Górnicy (Górn.)	160	18,2	55	10,4
2	Metalurgii i Inżynierii Materiałowej (MiIM)	62	7,0	44	8,3
3	Elektrotechniki, Automatyki, Informatyki i Elektroniki (EAIiE)	147	16,7	82	15,4
4	Inżynierii Mechanicznej i Robotyki (IMiR)	72	8,2	48	9,0
5	Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska (GGiOŚ)	72	8,2	66	12,4
6	Geodezji Górniczej i Inżynierii Środowiska (GGiIŚ)	85	9,7	92	17,3
7	Inżynierii Materiałowej i Ceramiki (IMiC)	68	7,7	21	3,9
8	Odlewnictwo (Odlew.)	30	3,4	28	5,3
9	Metale Nieżelazne (MN)	–	–	18	3,4
10	Wiertnictwa Nafty i Gazu (WNiG)	59	6,7	12	2,3
11	Zarządzania (Zarz.)	29	2,9	17	3,2
12	Paliw i Energii (PiE)	34	3,9	32	6,0
13	Fizyki i Techniki Jądrowej (FiTJ)	33	3,8	16	3,0
14	Matematyki Stosowanej (MS)	32	3,6	–	–
Ogółem		880	100,0	531	100,0

Wśród respondentów różniących się wyborem wydziału nie ma tak klarownej sytuacji jak w wypadku płci. Tutaj występuje zjawisko niereprezentatywności badanych studentów w stosunku do poszczególnych wydziałów, a nawet ich brak, jak w wypadku studentów Wydziału Metali Nieżelaznych z I roku. Sytuacja ta jest wynikiem

* W nawiasach podano skróty nazw wydziałów stosowane w całej książce.

tę, iż studenci z tego wydziału nie mieszkali w akademikach objętych badaniami. Brak studentów III roku Wydziału MS można wytłumaczyć stosunkowo niedawnym powołaniem Wydziału i brakiem tego rocznika w aktualnej strukturze studiów. Jeszcze raz się podkreśla, że operowanie zmienną wydziałową w stosunku do analizowanego materiału nie będzie miało charakteru generalizującego w stosunku do całego wydziału.

Tabela 2.5

Miejsce zamieszkania w czasie studiów badanych studentów

Lp.	Miejsce zamieszkania	I rok		III rok	
		N	%	N	%
1	Akademik internetowy	682	77,5	448	84,4
2	Akademik bez Internetu	116	13,1	57	10,8
3	Własne mieszkanie w Krakowie (u rodziców)	40	4,6	7	1,3
4	Na stacji, u znajomych, krewnych	39	4,5	16	3,1
5	Inne	3	0,3	5	0,5
Ogółem		880	100,0	531	100,0

Miejsce zamieszkania jest ważną zmienną wskaźnikową, albowiem określa ona, jaką wielkość procentową w badanej populacji stanowią mieszkańcy internetowego miasteczka i czy mogą stanowić grupę kontrolną w stosunku do wszystkich dalszych analiz. Wielkość wskaźnika „mieszkańcy akademika internetowego” w przedziale 77,5% (I rok) – 84,3% (III rok), wskazuje, że są to badani dominujący w analizowanej populacji, stąd ich oceny, opinie i poglądy będą w znaczny sposób przeważały nad opiniami osób z pozostałych grup. Wyjaśnienia wymaga przykład grupy studentów, którzy jako miejsce zamieszkania podali akademik bez podłączonej sieci internetowej. Otóż w trakcie prowadzonych badań okazało się, że część pokoi w akademikach, które miały tworzyć Miasteczko Internetowe AGH, nie ma dostępu do połączeń sieciowych. Dlatego studenci nie mający bezpośredniego dostępu do Internetu w swoim pokoju zaznaczali w ankiecie jako miejsce zamieszkania „akademik bez Internetu”, mimo że część znajdujących się w nim pokoi miała dostęp do sieci.

Na podstawie prezentowanych cech demograficznych można stwierdzić, że rozkład procentowy studentów I i III roku w badanej populacji w stosunku do analizowanej cechy znajduje się mniej więcej na tym samym poziomie istotności i proporcjonalności i może stanowić podstawę wnioskowania. Warunku tego nie spełnia rozkład ilościowy badanych w zależności od rodzaju wydziału, dlatego kolejny raz zaznacza się, że zmienna ta w niniejszym raporcie będzie sygnalizowana, ale nie może stanowić podstawy do szerszych uogólnień dotyczących całego wydziału.

Plan badań wśród pracowników AGH zakładał przetestowanie 500-osobowej próby. W skład tej populacji wchodziły nauczyciele akademicki, poczynając od asystenta, na profesorów kończąc, oraz pracownicy administracyjni AGH. Po weryfikacji listy kandydatów do badań ostatecznie zakwalifikowano 399 respondentów pochodzących z różnych jednostek organizacyjnych AGH. Badania ankietowe prowadzono na przełomie stycznia i lutego 2001 roku. Podobnie jak w wypadku studentów, również posłużono się techniką ankiety pocztowej. Ankieterzy starali się osobiście kontaktować z badaną osobą, a nawet pomagali w wypełnieniu ankiety. W sumie otrzymano 365 poprawnie wypełnionych ankiet, co stanowi około 91% rozdysponowanej liczby ankiet. Wskaźnik ten pozwala na podjęcie wnioskowania dotyczącego całej badanej zbiorowości – nauczycieli akademickich i pracowników AGH.

BIBLIOGRAFIA

- Abel T. 1977: *Podstawy teorii socjologicznej*. PWN, Warszawa.
- Barber B.R. 1997: *Dżihad Kontra McŚwiat*. MUZA, Warszawa.
- Blałock H.M. 1975: *Statystyka dla socjologów*. PWN, Warszawa.
- Cwalina W. 2001: *Generacja Y – ponury mit czy obiecująca rzeczywistość*. [w:] Zasepa T. (red.), Internet. Fenomen społeczeństwa informacyjnego, Święty Paweł, Lublin.
- Fukuyama F. 2000: *Wielki Wstrząs*. Politeja, Warszawa.
- Goban-Klas T. 1999: *Media i komunikowanie masowe*. PWN, Warszawa.
- Goban-Klas T., Sienkiewicz P. 1999: *Spółczesność informacyjna: Szanse, zagrożenia, wyzwania*. WFPiT, Kraków.
- Hesselbein F., Goldsmith M., Beckhard R. (red.) 1998: *Organizacja Przyszłości*. Business Press, Warszawa.
- Huntington S.P. 1997: *Zderzenie cywilizacji*. MUZA, Warszawa.
- Lem S. 2000: *Świat na krawędzi*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Levinson P. 1999: *Miękkie Ostrze*. MUZA, Warszawa.
- Lubacz J. (red.) 1999: *W drodze do społeczeństwa informacyjnego*. Warszawa.
- Luttwak E. 2000: *Turbokapitalizm*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Martin H.P., Schuman H. 2000: *Pułapka globalizacji*. Wydaw. Dolnośląskie, Wrocław.
- Milian L. 2000: *Praca. Osobowość. Kierowanie*. Częstochowa.
- Pacholski M., Słaboń A. 1997: *Słownik pojęć socjologicznych*. Akademia Ekonomiczna, Kraków.
- Ritzer G. 1999: *McDonaldyzacja społeczeństwa*. MUZA, Warszawa.
- Sadler Ph. 1997: *Zarządzanie w społeczeństwie postindustrialnym*. Kraków.
- Shim J.K., Siegel R.Ch. 1999: *Technologia informacyjna*. Dom Wydawniczy ABC, Warszawa.
- Sienkiewicz P. 1996: *Od ENIACa do internetu, czyli pół wieku komputerów*. Transformacje, nr 3–4.
- Szmatka J. 1989: *Małe struktury społeczne*. PWN, Warszawa.
- Szopiro T., Ciemiński R. 1999: *Internet – nowa strategia firmy*. Difin, Warszawa.
- Tadeusiewicz R. 2000a: *Internet jako narzędzie edukacyjne na tle idei społeczeństwa informacyjnego*. Wychowanie Techniczne w Szkole, nr 2/3.
- Tadeusiewicz R. 2000b: *Spółczesność Informacyjna – wizja marzycieli czy diagnoza rzeczywistego stanu*. Rękopis wykładu z dn. 25.11.2000 r.
- Tadeusiewicz R. 2000c: *Model małej społeczności informacyjnej w Akademii Górniczo-Hutniczej*. [w:] Telekomunikacja i Techniki Informacyjne, nr 1–2, 28–34.
- Toffler A., Toffler H. 1997: *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI w.* MUZA, Warszawa.
- Toffler A., Toffler H. 1996: *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*. Zysk i S-ka, Poznań.